

Małgorzata Myl-Chojnacka

Instytut Nauk Prawnych

Wydział Prawa i Administracji

Uniwersytet Śląski w Katowicach

ORCID: 0000-0003-3034-7446

**Potencjał kobiecych organizacji pozarządowych
w odbudowie pokonfliktowej.
„Matki z enklaw Srebrenicy i Żepy” i ich walka
o sprawiedliwość i prawdę**

Wstęp

Rozpad Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii zaowocował długotrwałym konfliktem zbrojnym, który rozprzestrzenił się na całe Bałkany. W marcu 1992 r. Bośnia i Hercegowina ogłosiła deklarację niepodległości, a zaraz potem wybuchły brutalne walki między bośniackimi Serbami a bośniackimi muzułmanami. Liczbę ofiar w całym państwie szacuje się na ok. 100 tys. osób, z czego 31,5 tys. zostało (a częściowo wciąż jest) uznanych za zaginionych¹. Niesławnym i haniebnym symbolem zbrodni popełnianych podczas walk stała się Srebrenica – małe miasteczko położone w Republice Serbskiej, wchodzącej w skład Bośni i Hercegowiny. To właśnie tam w lipcu 1995 r. siły serbskie dokonały ludobójstwa na muzułmańskiej części ludności – śmierć poniosły 8372 osoby, głównie

¹ Dane dotyczące liczby osób zamordowanych i zaginionych w trakcie konfliktu zbrojnego w Bośni i Hercegowinie, jak również dane dotyczące prowadzonych postępowań identyfikacyjnych pochodzą z oficjalnych materiałów Międzynarodowej Komisji Osób Zaginionych. Zob. *International Commission on Missing Persons*: https://oic.icmp.int/index.php?w=per_municipality2&l=en&x=search&xw=perMunicipalityLoadMunicipalities2&x_region_id_sel=&x_municipality_id_sel=&country_id=33®ion_id=999 [dostęp: 7.10.2023].

mężczyźni, choć ofiarami było także 563 dzieci oraz 60 kobiet². Warto podkreślić, że do zbrodni doszło pomimo tego, że Srebrenica w kwietniu 1993 r. na mocy rezolucji nr 819³ Rady Bezpieczeństwa Organizacji Narodów Zjednoczonych została uznana za jedną z pięciu tzw. bezpiecznych stref (ang. *safe area*), a ochronę tamtejszej ludności cywilnej powierzono stacjonującym w mieście oddziałom Sił Ochronnych Organizacji Narodów Zjednoczonych (ang. *United Nations Protection Force*, dalej także UNPROFOR).

Konflikt w Bośni i Hercegowinie zakończył się zawarciem w dniu 21 listopada 1995 r. w Dayton porozumienia pokojowego, które ostatecznie podpisano w dniu 14 grudnia 1995 r. w Paryżu⁴. W pracach nad dokumentem brali udział prezydenci Serbii – Slobodan Milošević, Chorwacji – Franjo Tuđman oraz Bośni i Hercegowiny – Alija Izetbegović, a także liczni obserwatorzy i reprezentanci społeczności międzynarodowej. Ustalono wówczas wspólny wieloetniczny rząd, zapowiedziano wolne wybory oraz sformułowano zasady dotyczące odbudowy pokonfliktowej. Wskazano m.in. na prawo uchodźców i osób przymusowo przesiedlonych do swobodnego powrotu do swoich domów oraz prawo do odzyskania przez nich praw własności nad nieruchomościami utraconymi w wyniku działań wojennych lub do uzyskania odszkodowania, gdy restytucja dobra nie będzie możliwa⁵. Podkreślono również konieczność zapewnienia ofiarom odpowiednich reparacji. Ponadto wyraźnie określono obowiązek władz państwowych do prowadzenia określonej polityki względem osób zaginionych, zakładającej w szczególności ustalenie ich tożsamości, miejsca pobytu oraz szczegółów dotyczących ich dalszych losów⁶. Porozumienie to było pierwszym krokiem na długiej i skomplikowanej drodze procesu rekoncylacji i odbudowy pokonfliktowej, w który zaangażowały

² Zob. m.in.: *Bosnia and Herzegovina. Missing persons from the armed conflicts of the 1990s: a Stocktaking*, Sarajevo: International Commission on Missing Persons, 2014.

³ Resolution 819 adopted by the Security Council at its 3199th meeting, 16.04.1993, S/RES/819(1993).

⁴ The General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina Initialled in Dayton on 21 November 1995 and signed in Paris on 14 December 1995, <https://www.osce.org/files/f/documents/e/0/126173.pdf> [dostęp: 25.09.2023].

⁵ Ibidem, Annex 4, Art. II, para. 14.

⁶ Ibidem, Annex 7, Art. V.

się podmioty zarówno krajowe, jak i międzynarodowe, w tym te o charakterze rządowym i pozarządowym.

1. Odbudowa pokonfliktowa – długa droga do pojednania

Odbudowa pokonfliktowa to długotrwały i złożony proces, który z jednej strony ma na celu moralne i polityczne zerwanie z niedemokratyczną przeszłością, usunięcie podziałów i przewyciężenie nieufności w społeczeństwie, a z drugiej strony zmierza do wypracowania stabilizacji i bezpieczeństwa w państwie⁷. Wymaga to zarówno rozliczenia przeszłych naruszeń, jak i rekonyliacji (pojednania) zapewniającej przywrócenie relacji pomiędzy stronami, które doświadczyły opresji i naruszeń⁸. Proces rekonyliacji jest wielowymiarowy i może mieć charakter indywidualny oraz zbiorowy. Ten pierwszy zachodzi pomiędzy ofiarą a sprawcą i zakłada element wzajemności – obie strony muszą podjąć wysiłek, aby przewyciężyć traumę oraz naprawić szkody spowodowane naruszeniem⁹. Zbiorowe pojednanie jest z kolei długotrwałym procesem społecznym, w którym istotne jest nie tylko wzajemne uznanie wyrządzonej krzywdy, ale także zmiana postaw społecznych i konsekwentne budowanie pokoju¹⁰.

Osiągnięcie pojednania nierzadko jest jednym z najtrudniejszych etapów odbudowy pokonfliktowej¹¹. Przebieg tego procesu, jak również zastosowane mechanizmy oraz narzędzia mogą bowiem różnić się

⁷ Luc Reyhler, *From Conflict to Sustainable Peacebuilding. Concept and Analytical Tools*, w: *Peacebuilding: A Field Guide*, eds. Luc Reyhler, Thania Paffenholz, Colorado: Lynne Rienner Publisher, 2001, s. 12.

⁸ *Reconciliation After Violent Conflict*, eds. David Bloomfield, Teresa Barnes, Luc Huyse, Stockholm: International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2003, s. 28; Henning Haugerudbraaten, *Peacebuilding: Six Dimensions and Two Concepts*, "African Security Review" 1998, Vol. 7, Issue 6, s. 18. Zob. także: Andrew Rigby, *Justice and Reconciliation – After the Violence*, Colorado: Lynne Rienner Publishers, 2001.

⁹ Marc Forget, *Crime as Interpersonal Conflict: Reconciliation Between Victim and Offender*, w: *Dilemmas of Reconciliation: Cases and Concepts*, eds. Carol Prager, Trudy Govier, Waterloo, Ontario: Wilfrid Laurier University Press, 2004, s. 111.

¹⁰ Zob. więcej: *Unspeakable Truths: Transitional Justice and the Challenge of Truth Commissions*, ed. Priscilla Harney, New York: Routledge, 2011.

¹¹ Johan Galtung, *After violence, reconciliation and resolution: coping with visible and invisible effects of war and violence*, w: *Reconciliation, Justice and Coexistence: Theory and Practice*, eds. Mohammed Abu Nimer, New York: Rowman and Littlefield, 2001, s. 3.

w zależności od kultury, religii, kontekstu politycznego i historycznego danego społeczeństwa, a także od natury samego naruszenia¹². Niezależnie jednak od złożoności i wielowymiarowości rekonyliacji wyróżnić można kilka niezbędnych elementów tego procesu. Do jednych z najważniejszych komponentów należą przeprosiny, przebaczenie oraz odbudowanie relacji indywidualnych i zbiorowych oparte na wzajemnym zaufaniu¹³. Konieczna jest także odpowiednia realizacja praw ofiar oraz członków ich rodzin¹⁴. Katalog tych praw zawarty został m.in. w Podstawowych zasadach i wytycznych w sprawie prawa do środka odwoławczego i reparacji dla ofiar poważnych naruszeń prawa międzynarodowego praw człowieka oraz międzynarodowego prawa humanitarnego (dalej Podstawowe zasady i wytyczne), przyjętych w 2005 r. przez Zgromadzenie Ogólne ONZ w rezolucji nr 60/147¹⁵. W dokumencie wskazano prawo do skutecznego środka prawnego, prawo do reparacji oraz prawo do prawdy. To właśnie ostatnie z wymienionych praw przez wielu uznawane jest za najważniejsze uprawnienie ofiar oraz ich krewnych, jak również za immanentną cechę rekonyliacji¹⁶. Warto przy tym zaznaczyć, że zakres przedmiotowy prawa do prawdy jest niezwykle szeroki, lecz przede wszystkim oznacza ono obowiązek ustalenia wszystkich faktów dotyczących zaistniałych naruszeń¹⁷. Obejmuje to zarówno zbadanie przyczyn

¹² *Gacaca: Grassroots Justice After Genocide. The Key to Reconciliation in Rwanda?*, eds. Arthur Molenaar, Leiden: African Studies Centre, 2005, s. 31; Louis Kriesberg, *Changing forms of coexistence*, w: *Reconciliation, Justice...*, s. 48.

¹³ Wendy Lambourne, *Justice and reconciliation: post conflict peace building in Cambodia and Rwanda*, w: *Reconciliation, Justice...*, s. 314.

¹⁴ David Bloomfield, *Reconciliation: An Introduction*, w: *Reconciliation After Violent Conflict...*, s. 12.

¹⁵ UN General Assembly, Resolution No. 60/147. Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law, adopted on 16.12.2005.

¹⁶ Eduardo Ferrer Mac-Gregor, *The right to the truth as an autonomous right under Inter-American Human Rights System*, "Mexican Review Law" 2016, Vol. 9(1), s. 137; *Telling the truths: Truth telling and peace building in post-conflict societies*, ed. Tristan Anne Borer, Indiana: University of Notre Dame Press, 2006, s. 22.

¹⁷ Zakres przedmiotowy prawa do prawdy określa m.in. Rezolucja nr 2005/66 Prawo do prawdy, przyjęta przez Komisję Praw Człowieka w dniu 20.04.2005 r., a także art. 24 ust. 2 Międzynarodowej Konwencji w sprawie ochrony wszystkich osób przed wy-

i okoliczności towarzyszących owym czynom, jak i analizę motywów sprawców. Prawo to implikuje też obowiązek ujawnienia tożsamości osób odpowiedzialnych za naruszenia, a w odniesieniu do zbrodni wymuszonych zaginięć i bezprawnych egzekucji także konieczność ustalenia prawdy o dalszych losach, miejscu pobytu ofiar, okolicznościach ich śmierci i miejscu pochowania ciała. Państwo zobowiązane jest ponadto do zwrócenia zwłok rodzinie i do przeprowadzenia należytego pochówku. Warto też zaznaczyć, że prawo do prawdy, podobnie jak samo pojednanie, ma zarówno wymiar indywidualny, jak i wymiar kolektywny. Obejmuje bowiem prawo jednostki do poznania wszystkich faktów dotyczących przeszłych naruszeń (beneficjentem uprawnień jest konkretna osoba), a także oznacza społeczne prawo do poznania prawdy zarówno ze względu na wartość historyczną, jak i w celu uniknięcia podobnych pogwałceń w przyszłości (uprawnionymi są całe społeczności lub naród)¹⁸.

Odbudowa pokonfliktowa oraz rekuncyliacja nie byłyby możliwe również bez gwarancji niewystępowania naruszeń w przyszłości (ang. *guarantee of non-repetition*). Jest to nie tylko element analizowanego procesu, ale też kolejne prawo ofiar oraz członków ich rodzin. Gwarancja wskazana została m.in. w Podstawowych zasadach i wytycznych, a także coraz częściej ujmowana jest w dokumentach międzynarodowych organów ochrony praw człowieka¹⁹. Oznacza ona konieczność podjęcia przez państwo określonych działań w celu zapewnienia, że dane naruszenia nie będą się już pojawiać. Nie należy jednakże utożsamiać tego tylko z obowiązkiem zaprzestania bezprawnych czynów lub też z realizacją prawa do reparacji. Wskazać bowiem trzeba również inne inicjatywy, które gwarantują niepowtórzenie się naruszeń w przyszłości. Obejmują one m.in. wprowadzenie odpowiedniej edukacji, przeprowadzenie reform

muszonym zaginięciem przyjęta w dniu 20.12.2006 (UN Treaty Series, vol. 2716, s. 3, C.N.737.2008).

¹⁸ Mark Freeman, *Truth Commissions and Procedural Fairness*, New York: Cambridge University Press, 2006, s. 6-7.

¹⁹ Zob. m.in.: *Study on human rights and transitional justice activities undertaken by the human rights components of the United Nations system. Report of the Office of the UN High Commissioner for Human Rights*, 7.02.2006, pkt 8, s. 13-14; *Human rights and transitional justice. Report of the Office of the UN High Commissioner for Human Rights*, 23.12.2006, A/HRC/4/87, pkt 3; *Report of 2015 of the Special Rapporteur on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-recurrence*, 7.09.2015.

społeczno-kulturowych, przeciwdziałanie powtórnej wiktymizacji oraz zwalczanie negacjonizmu historycznego²⁰.

Jak wykazano powyżej, rekuncylacja jest wielowymiarowym oraz długotrwałym procesem, który musi być przeprowadzany z niezwykle ostrożnością oraz ogromną świadomością. W jego centrum powinna się znaleźć zarówno jednostka, jak i cała społeczność. Warto przy tym zaznaczyć, że wszelkie działania zmierzające do osiągnięcia pojednania mogą być inicjowane odgórnie przez władze centralne i samorządowe (ang. *top-down process*) lub oddolnie przez społeczeństwo obywatelskie oraz organizacje pozarządowe (ang. *bottom-up process*)²¹, czego przykładem może być działalność stowarzyszenia „Matki z enklaw Srebrenicy i Żepy”.

2. Walka o prawdę oraz przywrócenie poczucia godności dla ofiar i ich krewnych

Stowarzyszenie „Matki z enklaw Srebrenicy i Żepy” założone zostało w 1996 r. Początkowo był to ruch nieformalny, następnie jako organizacja pozarządowa poddana została rejestracji zarówno w Bośni i Hercegowinie, jak i Holandii. Główne biuro mieści się w Srebrenicy, ale oddziały znajdują się także w innych miastach, m.in. w Sarajewie. Jest organizacją *non-profit*, a jej główną założycielką była Hatidža Mehmedović, która przez całe swoje życie walczyła o sprawiedliwość dla ofiar ludobójstwa, w tym także dla swojego męża i dwóch synów zamordowanych w Srebrenicy (ich szczątki znaleziono, zidentyfikowano i pogrzebano dopiero w 2010 r.). Misją Stowarzyszenia od samego początku było zjednoczenie osób, które ocalały z ludobójstwa w Srebrenicy, a także członków rodzin ofiar. Towarzyszyła temu chęć i potrzeba bezpośredniego

²⁰ Zob. więcej: Małgorzata Myl, *Członkowie rodzin jako ofiary poważnych naruszeń praw człowieka. Studium z zakresu prawa międzynarodowego praw człowieka oraz międzynarodowego prawa karnego*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2021; Naomi Roht-Arriaza, *Measures of non-repetition in transitional justice: The missing link?*, „Legal Studies Research Paper Series” 2016, Vol. 160.

²¹ Dan Bar-On, *Reconciliation Revisited for More Conceptual and Empirical Clarity*, w: *Darkness at Noon. War Crimes, Genocide and Memories*, ed. Janja Beć-Neumann, Sarajevo: University of Sarajevo Publisher, 2007, s. 81; Daniel Bar-Tal, Gemma Bennik, *The Nature of Reconciliation as an Outcome and a Process*, w: *From Conflict Resolution to Reconciliation*, ed. Yaacov Bar Simon Tov, Oxford: Oxford University Press, 2004, s. 27.

uczestniczenia w poznawaniu i głoszeniu prawdy o losach zamordowanych i zaginionych, poszukiwaniu ich szczątków oraz zapewnieniu im godnego pochówku²². Z biegiem czasu działalność Stowarzyszenia ewoluowała i objęła szereg innych inicjatyw, w tym tych mających na celu rozwiązywanie problemów gospodarczych, społecznych i zdrowotnych ocalałych, a także prowadzenie edukacji historycznej oraz dochodzenie reparacji na drodze sądowej.

Podstawowym celem „Matek Srebrenicy” od samego początku działalności była i wciąż jest realizacja prawa do prawdy oraz rozpowszechnianie wiedzy na temat zbrodni ludobójstwa. Elementem tego procesu są m.in. działania zmierzające do odnalezienia i zidentyfikowania wszystkich ofiar. Choć od zakończenia konfliktu w Bośni i Hercegowinie minęło prawie 30 lat, to wciąż nie każdy pokrzywdzony został odnaleziony ani w odpowiedni sposób pochowany i upamiętniony. Szacuje się, że szczątki ok. 1000 ofiar nadal nie zostały odkryte²³. Warto jednak podkreślić, że poszukiwania są kontynuowane; dzieje się tak dzięki wysiłkom m.in. Międzynarodowej Komisji Osób Zaginionych (ang. *International Commission on Missing Persons*)²⁴, z którą od samego początku współpracują „Matki Srebrenicy”. Działania te przynoszą oczekiwane rezultaty; 11 lipca 2023 r. w okolicach Srebrenicy (w mieście Potočari) odbył się uroczysty pochówek 30 kolejnych ofiar, które udało się zidentyfikować w ciągu ostatnich 12 miesięcy²⁵.

Realizując prawo do prawdy, „Matki Srebrenicy” nie tylko podejmują działania w zakresie poszukiwania zamordowanych, ale także dbają

²² Dane dotyczące przeszłych i aktualnych inicjatyw podejmowanych przez „Matki Srebrenicy” pochodzą m.in. ze strony internetowej Stowarzyszenia, <http://enklave-srebrenica-zepa.org/english.onama.php> [dostęp: 1.09.2023].

²³ Dane pochodzą ze strony Międzynarodowej Komisji Osób Zaginionych, https://oic.icmp.int/index.php?w=per_municipality2&l=en&x=search&xw=perMunicipalityLoadMunicipalities2&x_region_id_sel=&x_municipality_id_sel=&country_id=33®ion_id=999 [dostęp: 7.10.2023].

²⁴ International Commission on Missing Persons (ICMP) jest międzyrządową instytucją mającą za zadanie poszukiwania i identyfikację osób zaginionych w związku z konfliktami zbrojnymi, poważnymi naruszeniami praw człowieka i katastrofami naturalnymi. Została utworzona w 1996 r. podczas szczytu G-7 z inicjatywy prezydenta USA Billa Clintona w celu ułatwienia identyfikacji ofiar konfliktu w Bośni i Hercegowinie.

²⁵ *Srebrenica: The Unremitting Necessity of Justice*, <https://www.icmp.int/news/srebrenica-the-unremitting-necessity-of-justice/> [dostęp 23.09.2023].

o przywrócenie im oraz ich krewnym dobrego imienia oraz poczucia godności. Warto zaznaczyć, że w wielu raportach i publikacjach dotyczących zbrodni w Srebrenicy perspektywa ofiar oraz ich rodzin była marginalizowana lub wręcz pomijana²⁶. Sądy krajowe oraz międzynarodowe trybunały, w tym Międzynarodowy Trybunał Karny ds. Byłej Jugosławii (dalej MTKJ), w swojej działalności również rzadko odnosiły się wprost do ofiar oraz ich praw. Wynikało to głównie ze specyfiki postępowań karnych i ich celów²⁷, organy te dążą bowiem do poznania prawdy w wymiarze sądowym (formalnym), co nie zawsze można utożsamiać z prawdą obiektywną. Często nie stanowi to także odpowiedzi na rzeczywiste potrzeby ofiar i ich krewnych. Potwierdził to pierwszy prezes MTKJ, Antonio Cassese, który przyznał, że międzynarodowe trybunały karne nie są w stanie stwierdzić ani zbadać cierpienia wszystkich ofiar i ich krewnych²⁸. „Matki Srebrenicy”, dostrzegając te problemy, od początku swojej działalności prowadzą szeroko zakrojoną kampanię informacyjną dotyczącą wpływu popełnionych zbrodni na ofiary bezpośrednio i pośrednio. Szerzą wiedzę na temat traumy oraz jej poznawczego, emocjonalnego, fizycznego i behawioralnego wpływu na ofiary bezpośrednio i pośrednio²⁹. Podejmują w tym zakresie współpracę z organizacjami krajowymi i międzynarodowymi, czego przykładem może być rozpoczęty w 1999 r. projekt pt. „Srebrenica Justice International” włączający 18 organizacji pozarządowych z Europy oraz Ameryki Łacińskiej. Jego celem było wspieranie ofiar zbrodni międzynarodowych oraz szerzenie wiedzy na temat mechanizmów sprawiedliwości okresu przejściowego, procesu

²⁶ Selma Leydesdorff, *Stories from No Land: The Women of Srebrenica Speak Out*, „Human Rights Review” 2007, Vol. 8, Issue 3, s. 188.

²⁷ Tomasz Lachowski, *Perspektywa praw ofiar w prawie międzynarodowym. Sprawiedliwość okresu przejściowego (transitional justice)*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2018, s. 263; Beyazit Akman, *Tribunal v. Truth: ICTY and TRC in the Case of the Former Yugoslavia*, „HUMSEC Journal” 2008, Vol. 2, s. 131.

²⁸ *Remarks of the President of the International Tribunal, Antonio Cassese, addresses the UN General Assembly*, 4.11.1997, A/52/PV.44, pkt 2.

²⁹ *Psychosocial Healing: A Guide for Practitioners*, eds. Paula Gutlove, Gordon Thompson, Cambridge: Institute for Resource and Security Studies, 2003, s. 132; Hugo van der Merwe, Tracy Vienings, *Coping with Trauma*, w: *Peacebuilding...*, s. 343; Judith Lewis Herman, *Trauma and Recovery*, New York: Basic Books, 1997, s. 35.

rekoncyliacji oraz roli, jaką osoby ocalałe mogą odegrać w pokonfliktowej odbudowie.

„Matki Srebrenicy” koncentrują swoje działania również wokół przeciwdziałania stygmatyzacji i powtórnej wiktymizacji oraz zwalczania negacjonizmu historycznego. Na Półwyspie Bałkańskim wciąż widoczna jest walka o prowadzenie określonej narracji historycznej. Wprawdzie jest to głównie bój polityczny, jednak jest on boleśnie odczuwalny przez ocalałych, krewnych ofiar, a także przez całe społeczeństwo³⁰. Tymczasem osoby ocalałe nie chcą być postrzegane tylko jako ofiary, naznaczone swoim cierpieniem; nie chcą także polegać jedynie na pomocy państwa. W odpowiedzi na te potrzeby z inicjatywy „Matek Srebrenicy” utworzono w 2004 r. fundusz nazwany „Dzieci Srebrenicy”. Jego celem jest zbiórka pieniędzy na rzecz dzieci, które w wyniku ludobójstwa straciły jednego lub oboje rodziców. Fundusz nie jest jednak tylko inicjatywą charytatywną, jego misją jest bowiem wspieranie edukacyjne dzieci oraz ich rozwoju psychospołecznego. Działania te mają przede wszystkim przeciwdziałać dalszej wiktymizacji, walczyć z traumą międzypokoleniową oraz udowodnić, że osoby ocalałe nie są jedynie ofiarami, a mogą być aktywnymi agentami zmian w podzielonej społeczności³¹. Powyższe cele przyświecają także organizowaniu różnych konferencji krajowych i międzynarodowych. Przykładem może być międzynarodowa wystawa „Rękodzieło”, zorganizowana przez „Matki Srebrenicy” w 2000 r., a więc 5 lat po ludobójstwie. Była ona jedną z pierwszych okazji dla przedstawicieli władz, aktywistów lokalnych i międzynarodowych, a także ofiar i ich krewnych do otwartej dyskusji na temat ludobójstwa oraz jego dalekosiężnych skutków. Co więcej, dochód z wystawy przeznaczony został na aktywizację zawodową kobiet ze Srebrenicy. Kolejnym, najnowszym przykładem społeczno-edukacyjnych działań Stowarzyszenia może być konferencja pt. „Bohaterki Srebrenicy”, zorganizowana w lipcu 2022 r. Spotkanie otworzyła Komisarz Praw Człowieka Rady Europy – Dunja Mijatović, stwierdzając, że „Matki Srebrenicy są symbolem oporu

³⁰ Husnija Kamberović, *Historiography in Bosnia and Herzegovina: Between Academic Discipline and Political Activism*, „Contemporary European History” 2023, s. 5.

³¹ Olivera Simic, *What Remains of Srebrenica? Motherhood, Transitional Justice and Yearning for the Truth*, „Journal of International Women’s Studies” 2009, Vol. 10, Issue 4, s. 228.

i nieustającej walki o prawdę i sprawiedliwość, którą toczą nieprzerwanie od 27 lat. [...] Ich działania powinny zainspirować wszystkich ludzi do przeciwstawienia się głęboko zakorzenionej kulturze zaprzeczania ludobójstwu”³².

3. Sądowa walka o sprawiedliwość i reparacje

„Matki Srebrenicy”, oprócz wielu inicjatyw społecznych, podejmują także walkę o prawdę i sprawiedliwość na drodze sądowej. Stowarzyszenie przez wiele lat zaangażowane było w postępowania przed sądami krajowymi i międzynarodowymi, w których domagało się pociągnięcia ONZ oraz Holandii do odpowiedzialności za zbrodnie popełnione w Srebrenicy. Podstawą takiego działania było przeświadczenie „Matek Srebrenicy”, że wojska UNPROFOR, składające się w lipcu 1995 r. z oddziałów holenderskich, nie podjęły praktycznie żadnej walki z wojskami bośniackich Serbów w celu ochrony ludności cywilnej. Co więcej, na żądanie sił serbskich Holendrzy wyrzucili ze swojej bazy chroniących się tam 350 Bośniaków, którzy następnie zostali zatrzymani i brutalnie zamordowani przez oddziały Ratko Mladicia.

Postępowanie przeciwko ONZ oraz Holandii rozpoczęło się przed sądem okręgowym w Hadze w czerwcu 2007 r. W pozwie cywilnym „Matki Srebrenicy” domagały się przyjęcia przez te podmioty moralnej odpowiedzialności za zbrodnie dokonane w Srebrenicy oraz zażądały wypłaty odszkodowania. Pierwszy wyrok w tej sprawie wydany został 10 lipca 2008 r.³³; sąd holenderski uznał, że nie ma właściwości do rozpatrywania jakichkolwiek skarg przeciwko Organizacji Narodów Zjednoczonych w związku z jej immunitetem. Decyzję tę podtrzymał w marcu 2010 r.³⁴ Sąd Apelacyjny w Hadze, a następnie w kwietniu

³² *Srebrenica: the mothers' fight for justice should inspire us all*, Commissioner for Human Rights, <https://www.coe.int/en/web/portal/-/srebrenica-the-mothers-fight-for-justice-should-inspire-us-all> [dostęp: 12.09.2023].

³³ District Court of The Hague, *Mothers of Srebrenica et al v. State of the Netherlands and the United Nations (immunity case)*, Case No. 295247/HA ZA 07-2973, Judgment in the Incidental Proceedings, 10 July 2008, para. 6.1.

³⁴ Court of Appeal of The Hague, *Mothers of Srebrenica et al v. State of the Netherlands and the United Nations (immunity case)*, Case No. 200.022.151/01, Judgment in the First Civil Law Section, 30 March 2010, para. 2.5.

2012 r. Sąd Najwyższy Holandii³⁵. Warto zaznaczyć, że w 2012 r. „Matki Srebrenicy” złożyły również skargę do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (dalej ETPC), w której dowodziły, że przyznanie ONZ absolutnego immunitetu narusza ich prawo dostępu do sądu. Argumentowały ponadto, że w przypadku naruszenia normy *ius cogens* (a taką jest zakaz ludobójstwa) interes ofiar powinien być nadrzędny wobec interesu i immunitetu organizacji międzynarodowej. W 2013 r. ETPC odrzucił jednak skargę, uznając ją oczywiście za bezzasadną³⁶.

Nieco odmienne stanowisko sądy holenderskie zaprezentowały jednak w odniesieniu do odpowiedzialności samej Holandii. Pierwsze orzeczenie w tym zakresie przyjęte zostało 16 czerwca 2014 r.³⁷, przy czym rozważania sądu ograniczone zostały jedynie do oceny sytuacji 350 osób wyrzuconych z obozu. Sąd uznał, że wojska holenderskie nie udzieliły odpowiedniej ochrony tym ludziom i w związku z tym dopuściły się zaniedbania. Decyzję tę podtrzymał w 2017 r. sąd apelacyjny³⁸, stwierdzając jednak, że Holandii można przypisać jedynie częściową odpowiedzialność za śmierć tej grupy cywilów. Wymiar tej odpowiedzialności oszacował na 30%. Z kolei w 2019 r. Sąd Najwyższy Holandii³⁹, choć potwierdził decyzję o częściowej odpowiedzialności, to zmniejszył jej zakres do zaledwie 10%. Decyzje sądów holenderskich wzbudziły szereg kontrowersji. Najwięcej wątpliwości zrodziło określenie odpowiedzialności w skali procentowej, gdyż jest to konstrukcja niezakorzeniona w prawie międzynarodowym⁴⁰. Trudne do zaakceptowania jest także ograniczenie odpowiedzialności Holandii jedynie do śmierci 350 osób wyrzuconych

³⁵ Supreme Court of The Netherlands, *Mothers of Srebrenica et al v. State of The Netherlands and the United Nations (immunity case)*, Case No. 10/04437, Judgment, 13.04.2012, para. 4.3.6.

³⁶ *Stichting Mothers of Srebrenica and Others v. the Netherlands (Decision)*, ECHR, Application no. 65542/12, 11.06.2013.

³⁷ District Court of The Hague, *Mothers of Srebrenica et al v. State of the Netherlands and the United Nations (liability case)*, 16.06.2014.

³⁸ Court of Appeal of The Hague, *Mothers of Srebrenica et al v. State of the Netherlands and the United Nations (liability case)*, Judgment in the First Civil Law Section, 27.06.2017.

³⁹ Supreme Court of The Netherlands, *Mothers of Srebrenica et al v. State of The Netherlands and the United Nations (liability case)*, Case No. 10/04437, Judgment, 19.07.2019.

⁴⁰ Cedric Ryngaert, Kushtrim Istrefi, *Introduction: Special Issue 'The Legacy of the Mothers of Srebrenica Case'*, "Utrecht Journal of International and European Law" 2021, Vol. 36, Issue 2, s. 115.

z bazy wojskowej, pomijając przy tym kwestię niezapewnienia ochrony i śmierć pozostałych cywilów. „Matki Srebrenicy” podnosiły, że holenderscy żołnierze byli świadkami segregacji ludności cywilnej dokonywanej przez bośniackich Serbów i w związku z tym musieli być świadomi skutków tych działań. Co więcej, powódki dowodziły, że Holendrzy nie tylko umożliwili, ale wręcz ułatwiali ten proceder poprzez całkowity brak reakcji. Sądy holenderskie nie zgodziły się jednak z argumentami „Matek Srebrenicy”, stwierdzając brak związku przyczynowo-skutkowego pomiędzy biernością wojsk holenderskich a późniejszym mordem na ludności cywilnej. Co więcej, Sąd Najwyższy uznał, że zachowanie żołnierzy holenderskich podyktowane było koniecznością dokonania oceny priorytetów i przychylił się do argumentacji, zgodnie z którą najważniejsze dla wojska stało się zapobiegnięcie chaosowi i ewentualnym wypadkom z udziałem kobiet, dzieci i osób starszych⁴¹. Decyzję tę uznać należy nie tylko za kontrowersyjną i rozczarowującą, ale przede wszystkim trudną do zaakceptowania. Jej konsekwencje mogą bowiem wykraczać daleko poza analizowaną sprawę – argumentacja sądów holenderskich może scementować istniejącą lukę w zakresie odpowiedzialności, a także jeszcze bardziej utrudnić realizację praw ofiar i członków ich rodzin⁴².

Orzeczenia sądów holenderskich budzą kontrowersje nie tylko w zakresie samej odpowiedzialności, ale również w odniesieniu do prawa do reparacji⁴³. „Matki Srebrenicy” w swoim pozwie wносиły zarówno o wypłatę odszkodowania, jak i o realizację pozostałych form reparacji. Sąd Najwyższy Holandii orzekł jednak, że zgodnie z prawem krajowym organizacja pozarządowa nie może domagać się odszkodowania

⁴¹ Supreme Court of The Netherlands, *Mothers of Srebrenica et al v. State of The Netherlands and the United Nations (liability case)*, Case No. 10/04437, Judgment, 19.07.2019, para. 2.2.4.

⁴² Otto Spijkers, *Questions of Legal Responsibility for Srebrenica before the Dutch Courts*, „Journal of International Criminal Justice” 2016, Vol. 14, s. 823-828; Igge Dekker, Cedric Ryngeert, *Immunity of International Organizations: Balancing the Organization's Functional Autonomy and the Fundamental Rights of Individuals*, w: *Making Choices in Public and Private International Immunity Law*, eds. Aukje Anna Heleen van Hoek, Marcel Brus, The Hague: T.M.C. Asser Press, 2011, s. 102.

⁴³ Kristen Boon, *The State of the Netherlands v. Respondents & Stitching Mothers of Srebrenica*. *International Decisions*, „American Journal of International Law” 2020, Vol. 114, Issue 3, s. 486.

pieniężnego⁴⁴. Z takim roszczeniem mogą wystąpić jedynie pozostali przy życiu krewni ofiar. Wyrażono natomiast zgodę na zastosowanie uproszczonej drogi po zawarciu odrębnej ugody pozasądowej. Na mocy tego porozumienia wdowy mogą otrzymać 15 000 euro, a inni bliscy krewni 10 000 euro odszkodowania za szkody pieniężne i niemajątkowe⁴⁵. Warto jednak zaznaczyć, że oprócz przyznania finansowej rekompensaty sądy holenderskie w ogóle nie odniosły się do innych form reparacji. Tymczasem zgodnie z pkt. 18 Podstawowych zasad i wytycznych ofiary oraz ich krewni mają prawo nie tylko do pieniężnego odszkodowania, ale także do satysfakcji oraz rehabilitacji. Satysfakcja obejmuje szereg działań, które mają na celu wynagrodzenie lub złagodzenie cierpienia, przywrócenie ofiarom bezpośrednim oraz pośrednim poczucia godności oraz ułatwienie im pojednania i powrotu do społeczeństwa⁴⁶. Z tego powodu ten rodzaj reparacji często określany jest mianem symbolicznego zadośćuczynienia i służy jako narzędzie przezwyciężenia traumy⁴⁷. Rehabilitacja z kolei ma na celu zapewnienie ofiarom odpowiedniego wsparcia medycznego, psychologicznego i socjalnego. Podmioty odpowiedzialne za naruszenia powinny zaoferować ofiarom kompleksowe działania, które nie tylko usuną cierpienie fizyczne, lecz także przywrócą im samowystarczalność, niezależność i jak największą sprawność, a także ułatwią im powrót do społeczeństwa⁴⁸. Wydaje się więc oczywiste, że przyznanie przez sądy holenderskie „Matkom Srebrenicy” jedynie odszkodowania (i to w ograniczonym zakresie), z całkowitym pominięciem

⁴⁴ Supreme Court of The Netherlands, *Mothers of Srebrenica et al v. State of The Netherlands and the United Nations (liability case)*, Case No. 10/04437, Judgment, 19.07.2019, para. 4.8.2

⁴⁵ Cedric Ryngaert, Otto Spijkers, *The End of the Road: State Liability for Acts of UN Peacekeeping Contingents After the Dutch Supreme Court's Judgment in Mothers of Srebrenica*, "Netherlands International Law Review" 2019, Vol. 66, Issue 3, s. 551.

⁴⁶ Yael Danieli, *Massive Trauma and the Healing Role of Reparative Justice*, w: *Reparations for victims of genocide, war crimes and crimes against humanity. System in Place, System in Making*, ed. Carla Ferstman, Leiden-Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2009, s. 42.

⁴⁷ *The Right to a Remedy and to Reparations for Gross Human Rights Violations. A Practitioners' Guide*, Geneva: International Commission of Jurists, 2006, s. 141.

⁴⁸ Nora Sveaass, *Gross human rights violations and reparation under international law: approaching rehabilitation as a form of reparation*, "European Journal of Psychotraumatology" 2013, Vol. 4, Issue 1, s. 6.

kwestii satysfakcji oraz rehabilitacji, jest niewystarczające i nie stanowi odpowiedniej realizacji praw ofiar i członków ich rodzin.

Niezależnie jednak od powyżej wskazanych kontrowersji stwierdzić należy, że starania „Matek Srebrenicy” o pociągnięcie ONZ oraz Holandii do odpowiedzialności są bezprecedensowe i przyczyniły się do pogłębienia międzynarodowego dyskursu na ten temat. Ugruntowały także wizerunek „Matek Srebrenicy” jako kobiecej organizacji pozarządowej walczącej o prawdę, sprawiedliwość oraz przywrócenie godności ofiarom oraz ich krewnym⁴⁹. Warto wspomnieć, że działania sądowe Stowarzyszenia poprzedzone były szeroko zakrojoną kampanią informacyjną oraz edukacyjną na temat sytuacji w Srebrenicy. Wszystko to zrodziło skutki nie tylko w zakresie prawnej odpowiedzialności Holandii (choć nie w pełni zadowalające), ale także w warstwie politycznej. Przyczyniły się bowiem zarówno do zwiększenia świadomości społecznej, jak i do wzmocnienia presji publicznej na władze holenderskie. W efekcie 16 kwietnia 2002 r., jeszcze przed złożeniem oficjalnego pozwu przed sądem holenderskim, wieloletni premier Holandii Willem Kok wraz z całym swoim rządem podał się do dymisji, przyjmując na siebie polityczną odpowiedzialność za popełnione w Srebrenicy zbrodnie⁵⁰. W tym samym czasie rezygnację złożył także generał Ad van Baal, który dowodził wojskom holenderskim w Bośni i Hercegowinie. Z kolei w lipcu 2022 r., w 27. rocznicę upamiętniającą zamordowanych w Srebrenicy, Minister Obrony Kajsja Ollongren przekazała w imieniu Holandii oficjalne przeprosiny. W obecności krewnych ofiar potwierdziła, że społeczność międzynarodowa zawiodła i nie zapewniła odpowiedniej ochrony ludności cywilnej, a Holandia, jako część tej wspólnoty, ponosi szczególną odpowiedzialność za te zbrodnie⁵¹.

⁴⁹ Kushtrim Istrefi, *The Right to Life in the Mothers of Srebrenica Case: Reversing the Positive Obligation to Protect from the Duty of Means to That of a Result*, „Utrecht Journal of International and European Law” 2021, Vol. 141, s. 149.

⁵⁰ *Kok wins praise for resignation*, <http://edition.cnn.com/2002/WORLD/europe/04/17/dutch.government/> [dostęp 15.09.2023].

⁵¹ *Wilhelmine Preuss, Dutch government apologizes to relatives of Srebrenica victims for the first time*, <https://www.politico.eu/article/dutch-government-apologize-relative-srebrenica-victim-first-time/#:~:text=The%20Dutch%20government%20apologized%20for,27th%20anniversary%20of%20the%20massacre> [dostęp: 16.09.2023].

Podsumowanie

Ludobójstwo w Srebrenicy często jest określane mianem najpoważniejszej zbrodni międzynarodowej, do której doszło w Europie po II wojnie światowej. Dyskurs polityczny, prawny oraz społeczny dotyczący tych zdarzeń nie ogranicza się jedynie do podkreślenia skali czy brutalności tej zbrodni, ale często akcentuje się w nim niezłomną walkę ocalałych o prawdę i sprawiedliwość. Symbolem tej batalii stało się Stowarzyszenie „Matki z enklaw Srebrenicy i Žepcy”, które nieustająco angażuje się w poszukiwania i identyfikację szczątków ofiar oraz w zapewnienie im godnego pochówku. Ponadto podejmuje próby uzyskania odszkodowań i innych form reparacji oraz przeciwdziała negacjonizmowi historycznemu. Sądowa batalia „Matek Srebrenicy” przeciwko Holandii i ONZ, chociaż nie przyniosła w pełni satysfakcjonujących rozstrzygnięć, to jednak była bezprecedensowym działaniem oraz zrodziła skutki w warstwie politycznej, społecznej i prawnej. Pytania dotyczące odpowiedzialności państwa i organizacji międzynarodowej, immunitetu oraz odpowiedzialności za ochronę wciąż pozostają otwarte, zaś rolę społeczności międzynarodowej jest znalezienie na nie właściwych odpowiedzi.

„Matki Srebrenicy”, dzięki swoim działaniom społecznym i sądowym, budują ważne dziedzictwo w zakresie walki o prawdę, sprawiedliwość oraz przywrócenie poczucia godności ofiarom oraz członkom ich rodzin. Nie pozwalają zapomnieć, do czego może doprowadzić nienawiść, i dbają o to, aby nazwisko żadnej z ofiar nie uległo zapomnieniu. Są ponadto przykładem tego, jak kobiety mogą na nowo zdefiniować swoją rolę i misję w procesie odbudowy pokonfliktowej. Dzięki swojej wytrwałej, pokojowej i cierplivej walce osiągają zdumiewające rezultaty. Cieszą się szacunkiem i uznaniem społeczności lokalnej i międzynarodowej. „Matki Srebrenicy” są niezbitym dowodem na to, że kobiece organizacje pozarządowe mogą mieć realny wpływ na odbudowę pokonfliktową, realizację praw ofiar i ich rodzin oraz na przebieg procesu rekoncylacji.

Bibliografia

Źródła

Bosnia i Hercegowina. Missing persons from the armed conflicts of the 1990s: a Stocktaking, International Commission on Missing Persons, Sarajevo 2014.

- Court of Appeal of The Hague, Mothers of Srebrenica et al v. State of the Netherlands and the United Nations (immunity case), Case No. 200.022.151/01, Judgment in the First Civil Law Section, 30 March 2010.
- Court of Appeal of The Hague, Mothers of Srebrenica et al v. State of the Netherlands and the United Nations (liability case), Judgment in the First Civil Law Section, 27.06.2017.
- District Court of The Hague, Mothers of Srebrenica et al v. State of the Netherlands and the United Nations (immunity case), Case No. 295247/HA ZA 07-2973, Judgment in the Incidental Proceedings, 10.07.2008.
- District Court of The Hague, Mothers of Srebrenica et al v. State of the Netherlands and the United Nations (liability case), 16.06.2014.
- Human rights and transitional justice. Report of the Office of the UN High Commissioner for Human Rights, 23.12.2006.
- International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance adopted on 20.12.2006, UN Treaty Series, vol. 2716, s. 3, C.N.737.2008.
- Remarks of the President of the International Tribunal, Antonio Cassesse, addresses the UN General Assembly, 4.11.1997, A/52/PV.44.
- Report of 2015 of the Special Rapporteur on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-recurrence, 7.09.2015.
- Resolution 819 adopted by the Security Council at its 3199th meeting, 16.04.1993, S/RES/819(1993).
- Resolution no 2005/66 „Right to truth” adopted by the Commission on Human Rights on 20.04.2005.
- Stichting Mothers of Srebrenica and Others v. the Netherlands (Decision), ECHR, Application no. 65542/12, 11.06.2013.
- Study on human rights and transitional justice activities undertaken by the human rights components of the United Nations system. Report of the Office of the UN High Commissioner for Human Rights, 7.02.2006
- Supreme Court of The Netherlands, Mothers of Srebrenica et al v. State of The Netherlands and the United Nations (immunity case), Case No. 10/04437, Judgment, 13.04.2012.
- Supreme Court of The Netherlands, Mothers of Srebrenica et al v. State of The Netherlands and the United Nations (liability case), Case No. 10/04437, Judgment, 19.07.2019.
- The General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina Initialled in Dayton on 21 November 1995 and signed in Paris on 14 December 1995.

UN General Assembly, Resolution No. 60/147. Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law, adopted on 16.12.2005.

Opracowania

- Akman Beyazit, *Tribunal v. Truth: ICTY and TRC in the Case of the Former Yugoslavia*, "HUMSEC Journal" 2008, Vol. 2, s. 125-132.
- Bar-On Dan, *Reconciliation Revisited for More Conceptual and Empirical Clarity*, w: *Darkness at Noon. War Crimes, Genocide and Memories*, ed. Janja Beč-Neumann, Sarajevo: University of Sarajevo Publisher, 2007.
- Bar-Tal Daniel, Bennik Gemma, *The Nature of Reconciliation as an Outcome and a Process*, w: *From Conflict Resolution to Reconciliation*, ed. Yaacov Bar Simon Tov, Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Bloomfield David, *Reconciliation: An Introduction*, w: *Reconciliation After Violent Conflict*, eds. David Bloomfield, Teresa Barnes, Luc Huyse, Stockholm: International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2003.
- Boon Kristen, *The State of the Netherlands v. Respondents & Stitching Mothers of Srebrenica. International Decisions*, "American Journal of International Law" 2020, Vol. 114, Issue 3, s. 479-486.
- Borer Tristan Anne, *Telling the truths: Truth telling and peace building in post-conflict societies*, Indiana: University of Notre Dame Press, 2006.
- Danieli Yael, *Massive Trauma and the Healing Role of Reparative Justice*, w: *Reparations for victims of genocide, war crimes and crimes against humanity. System in Place, System in Making*, ed. Carla Ferstman, Leiden-Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2009.
- Dekker Igge, Ryngaert Cedric, *Immunity of International Organizations: Balancing the Organization's Functional Autonomy and the Fundamental Rights of Individuals*, w: *Making Choices in Public and Private International Immunity Law*, eds. Aukje Anna Heleen van Hoek, Marcel Brus, The Hague: T.M.C. Asser Press, 2011.
- Ferrer Mac-Gregor Eduardo, *The right to the truth as an autonomous right under Inter-American Human Rights System*, "Mexican Review Law" 2016, Vol. 9, Issue 1, 2016, s. 121-139.
- Forget Marc, *Crime as Interpersonal Conflict: Reconciliation Between Victim and Offender*, w: *Dilemmas of Reconciliation: Cases and Concepts*, red. Carol Prager, Trudy Govier, Waterloo, Ontario: Wilfrid Laurier University Press, 2004.

- Freeman Mark, *Truth Commissions and Procedural Fairness*, New York: Cambridge University Press, 2006.
- Gacaca: *Grassroots Justice After Genocide. The Key to Reconciliation in Rwanda?*, ed. Arthur Molenaar, Leiden: African Studies Centre, 2005.
- Galtung Johan, *After violence, reconciliation and resolution: coping with visible and invisible effects of war and violence*, w: *Reconciliation, Justice and Coexistence: Theory and Practice*, ed. Mohammed Abu Nimer, New York: Rowman and Littlefield, 2001.
- Haugerudbraaten Henning, *Peacebuilding: Six Dimensions and Two Concepts*, "African Security Review" 1998, Vol. 7, Issue 6, s. 17-26.
- Istrefi Kushtrim, *The Right to Life in the Mothers of Srebrenica Case: Reversing the Positive Obligation to Protect from the Duty of Means to That of a Result*, "Utrecht Journal of International and European Law" 2021, Vol. 141, s. 141-151.
- Kamberović Husnija, *Historiography in Bosnia and Herzegovina: Between Academic Discipline and Political Activism*, "Contemporary European History" 2023, s. 1-9.
- Kriesberg Louis, *Changing forms of coexistence*, w: *Reconciliation, Justice and Coexistence: Theory and Practice*, ed. Mohammed Abu Nimer, New York: Rowman and Littlefield, 2001.
- Lachowski Tomasz, *Perspektywa praw ofiar w prawie międzynarodowym. Sprawiedliwość okresu przejściowego (transitional justice)*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2018.
- Lambourne Wendy, *Justice and reconciliation: post conflict peace building in Cambodia and Rwanda*, w: *Reconciliation, Justice and Coexistence: Theory and Practice*, ed. Mohammed Abu Nimer, New York: Rowman and Littlefield, 2001.
- Lewis Herman Judith, *Trauma and Recovery*, New York: Basic Books, 1997.
- Leydesdorff Selma, *Stories from No Land: The Women of Srebrenica Speak Out*, "Human Rights Review" 2007, Vol. 8, Issue 3, s. 187-198.
- van der Merwe Hugo, Vienings Tracy, *Coping with Trauma*, w: *Peacebuilding: A Field Guide*, eds. Luc Reyhler, Thania Paffenholz, Colorado: Lynne Rienner Publisher, 2001.
- Myl Małgorzata, *Członkowie rodzin jako ofiary poważnych naruszeń praw człowieka. Studium z zakresu prawa międzynarodowego praw człowieka oraz międzynarodowego prawa karnego*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2021.
- Psychosocial Healing: A Guide for Practitioners*, eds. Paula Gutlove, Gordon Thompson, Cambridge: Institute for Resource and Security Studies, 2003.

- Reconciliation After Violent Conflict*, eds. David Bloomfield, Teresa Barnes, Luc Huyse, Stockholm: International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2003.
- Reychler Luc, *From Conflict to Sustainable Peacebuilding. Concept and Analytical Tools*, in: *Peacebuilding: A Field Guide*, eds. Luc Reychler, Thania Paffenholz, Colorado: Lynne Rienner Publisher, 2001.
- Rigby Andrew, *Justice and Reconciliation – After the Violence*, Colorado: Lynne Rienner Publishers, 2001.
- Roht-Arriaza Naomi, *Measures of non-repetition in transitional justice: The missing link?*, “Legal Studies Research Paper Series” 2016, Vol. 160, s. 1-42.
- Ryngaert Cedric, Istrefi Kushtrim, *Introduction: Special Issue ‘The Legacy of the Mothers of Srebrenica Case’*, “Utrecht Journal of International and European Law” 2021, Vol. 36, Issue 2, s. 114-117.
- Ryngaert Cedric, Spijkers Otto, *The End of the Road: State Liability for Acts of UN Peacekeeping Contingents After the Dutch Supreme Court’s Judgment in Mothers of Srebrenica*, “Netherlands International Law Review” 2019, Vol. 66, Issue 3, s. 537-553.
- Simic Olivera, *What Remains of Srebrenica? Motherhood, Transitional Justice and Yearning for the Truth*, “Journal of International Women’s Studies” 2009, Vol. 10, Issue 4, s. 220-236.
- Spijkers Otto, *Questions of Legal Responsibility for Srebrenica before the Dutch Courts*, “Journal of International Criminal Justice” 2016, Vol. 14, s. 819-843.
- Sveaass Nora, *Gross human rights violations and reparation under international law: approaching rehabilitation as a form of reparation*, “European Journal of Psycho-traumatology” 2013, Vol. 4, Issue 1, s. 1-13.
- The Right to a Remedy and to Reparations for Gross Human Rights Violations. A Practitioners’ Guide*, Geneva: International Commission of Jurists, 2006.
- Unspeakable Truths: Transitional Justice and the Challenge of Truth Commissions*, ed. Priscilla Harney, New York: Routledge, 2011.

Artykuły internetowe

- Kok wins praise for resignation*, <http://edition.cnn.com/2002/WORLD/europe/04/17/dutch.government/> [dostęp: 15.09.2023].
- Preussen Wilhelmine, *Dutch government apologizes to relatives of Srebrenica victims for the first time*, <https://www.politico.eu/article/dutch-government-apologize-relative-srebrenica-victim-first-time/#:~:text=The%20Dutch%20>

government%20apologized%20for,27th%20anniversary%20of%20the%20mas-
sacre [dostęp: 16.09.2023].

Srebrenica: the mothers' fight for justice should inspire us all, Commissioner for
Human Rights, [https://www.coe.int/en/web/portal/-/srebrenica-the-mothers-
fight-for-justice-should-inspire-us-all](https://www.coe.int/en/web/portal/-/srebrenica-the-mothers-fight-for-justice-should-inspire-us-all) [dostęp: 12.09.2023].

Srebrenica: The Unremitting Necessity of Justice, [https://www.icmp.int/news/srebreni-
ca-the-unremitting-necessity-of-justice/](https://www.icmp.int/news/srebrenica-the-unremitting-necessity-of-justice/) [dostęp: 23.09.2023].